

ציון

העורכים: אלברט באומגרטן, מיכאל טוך, עזרא מנדלסון

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

שנה עו • ג • תשע"א

רבעון לחקר תולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים

התוכן

265	אמיתי ברוכי־אונא: הסיפור השני על מלחמת סנחריב ביהודה (מלכים ב' יט, טג-לה) והוויכוח על חסינותה של ירושלים בשלהי ימי הבית הראשון
279	מיכל בראש־אשר סיגל: הפיכת רב לנזיר: הרקע למסורות ר' שמעון בר יוחאי במערה
305	עלי יסף: הקדוש וההגמון: סיפורי גולה מאשכנז בכתב יד ירושלים 3182
341	אלברט באומגרטן: המתיוונים באספקלריה של המשכילים במחקריו של אליהו ביקרמן
369	שולמית וולקוב: תנועה במעגל: חקר האנטישמיות משמואל אטינגר וחזרה
	דברי זיכרון
381	עזרא מנדלסון: אריה (לויד) גרטנר
	ספרים ודברי ביקורת
383	יונתן אדלר: Yehudah B. Cohn, <i>Tangled up in Text: Tefillin and the Ancient World</i>
388	אדם פרזיגר: Marc Saperstein, <i>Jewish Preaching in Times of War, 1800–2001</i>
395	אסף ידידיה: דינה פורת (עורכת), שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ־ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה 1933–1948
400	דניאל בלטמן: חוי דרייפוס (בן־ששון), 'אנו יהודי פולין'? היחסים בין יהודים לפולנים בתקופת השואה מן ההיבט היהודי
407	מספרות המחקר
410	ספרים שנתקבלו במערכת
XXI	תקצירים באנגלית

ספרים ודברי ביקורת

סקירות

Yehudah B. Cohn, *Tangled up in Text: Tefillin and the Ancient World* (Brown Judaic Studies, 351), Brown Judaic Studies, Providence, RI 2008, xi+169 pp.

המונח 'תפילין', המופיע לראשונה בספרות התנאית, מתייחס לזוג של קופסאות העשויות עור בהמה ומכילות בתוכן יריעות קלף שכתובות עליהן ארבעה פרשיות מן התורה (שמות יג, א-י, יא-טז; דברים ו, ד-ט; יא, יג-כא). בכל אחת מן הפרשיות הללו יש פסוק אחד שהתפרש כציווי להניח תפילין על הזרוע ועל הראש: 'והיה לך לאות על ירך ולזכרון בין עיניך' (שמות יג, ט); 'והיה לאות על ידכה ולטוטפת בין עיניך' (שם טז); 'וקשרתם לאות על ירך והיו לטוטפת בין עיניך' (דברים ו, ח); 'וקשרתם אתם לאות על ידכם והיו לטוטפת בין עיניכם' (שם יא, יח). מבחינה היסטורית, הקו המחבר בין פשוטם של מקראות אלה לבין הציווי על הנחת תפילין מעורפל למדי, ובעיה זו היא העומדת במוקד ספרו של יהודה ב' כהן.¹ הספר מתחקה אחר התפתחותו של ריטואל זה מראשיתו ועד לסוף התקופה התנאית, במאה השלישית לסה"נ. שאלות המחקר העומדות במרכז הספר הן: (א) כיצד התהווה הנוהג להניח תפילין? (ב) איך התפתח הריטואל במהלך הדורות ומדוע דווקא באופן הזה? (ג) אילו משמעויות ייחסו יהודים בעת העתיקה לפרקטיקה של הנחת תפילין? כהן מבקש במיוחד לבחון את התפקידים המגיים של התפילין ואת הקווים המקבילים בין הנחת תפילין לבין מנהג רווח בעולם ההלניסטי לענוד קמעות אפוטרופאיים.

מבנה הספר כרונולוגי בעיקרו: הפרק הראשון הוא המבוא, שלושת הפרקים הבאים עוסקים בהתפתחות הריטואל של התפילין בתקופות היסטוריות שונות (מסוף ימי הבית הראשון ועד לכיבוש המזרח בידי אלכסנדר מוקדון, בשלהי תקופת הבית השני ובתקופה התנאית), והפרק האחרון בוחן את המשמעות של התפילין בעיני החכמים ובעיני הציבור הרחב בתקופה התנאית.

הפרק הראשון פותח בסקירה של תולדות המחקר המודרני על התפילין, החל מכתביהם הספקולטיביים למדי של אנשי תנועת ההשכלה במאה התשע עשרה וכלה במחקרים עדכניים על שרידי התפילין שנתגלו במדבר יהודה באמצע המאה הקודמת. כהן מדגיש שכמעט כל החוקרים שעסקו בנושא נמנעו מלבדוק את המאפיינים המגיים של התפילין ואת הזיקה האפשרית בין תפילין לבין קמעות אפוטרופאיים בעולם היווני. הוא עצמו סבור כי אפיק זה מחייב בדיקה רצינית, במיוחד לאור העובדה שמקורות נוצריים קדומים (החל במתי כג, ה) מכנים את התפילין *φουλακτῆρια*, כלומר: קמעות המעניקים שמירה. המשכו של פרק המבוא דן בשימוש במונחים 'מגיה' ו'דת עממית' ומברר שאלות מתודולוגיות בנוגע לשימוש במקורות המקראיים והתנאיים ובממצאים הארכאולוגיים והאפיגרפיים ממדבר יהודה. המחבר

1 הספר הוא עיבוד של עבודת הדוקטורט של כהן בהנחיית מרטין גודמן: *Tangled up in Text: Tefillin in the Graeco-Roman World (4th Century BCE to 3rd Century CE)*, Ph.D diss., University of Oxford 2006

מודיע מראש כי אין בכוונתו לעסוק בברייתות המשוקעות בשני התלמודים בשל החשד שאינן משקפות חומר תנאי אותנטי, וגם לא ב'מסכת תפילין', מפני שזמנה מתקופת הגאונים.

בפרק השני, העוסק בפרק הזמן שבין שלהי ימי הבית הראשון לכיבוש ארץ ישראל בידי אלכסנדר מוקדון (המאה ה'–331 לפני סה"נ), המחבר בודק את האפשרות שכבר בתקופה זו התפרשו הפסוקים בספר שמות ובספר דברים כציוויים לקשור חפץ מסוים על היד ובין העיניים. לדבריו, העדות היחידה מתקופה זו על האופן שבו התפרשו פסוקים אלה נמצא בספר משלי (ו, כ–כב): 'נצר בני מצות אביך, ואל תטש תורת אמך. קְשֶׁרֶם על לבך תמיד, עֲנֵדֶם על גְרָרְתְּךָ. בהתהלךך תנחה אֶתְךָ, בשכבך תשמר עליך, והקיצות היא תְּשִׁיחֶךָ'. כהן מסיק שהמקור במשלי הוא פרפרזה לפסוקים בדברים (ו, ו–ה; יא, יח–יט), ופסוק זה פירש אותם בצורה מטפורית. בהיעדר כל עדות אחרת, מסיק כהן שאין ליחס סבירות גבוהה לאפשרות שבתקופה הפרסית או לפנייה התפרשו ארבעת הפסוקים בשמות ובדברים כציוויים להניח תפילין. מסקנה זו משמשת מצע חשוב להיפותזה שתוצג בפרק הבא, המבקשת למקם את התהוות הריטואל של התפילין על רקע עולם התרבות היווני.

הפרק השלישי בודק את העדויות על תפילין למן שלהי תקופת הבית השני. ראשית, המחבר פונה אל הממצא הארכאולוגי והאפיגרפי מקומראן: כארבעים וחמש יריעות קלף אשר זוהו כשייכות לתפילין או למזוזות וכעשרים וחמש קופסאות מעור (מרביתן נתגלו בנפרד מן היריעות). יריעות התפילין הקדומות ביותר תוארכו על סמך נתונים פלאוגרפיים למאה השנייה לפני סה"נ, וממצא זה מספק, לפי כהן, את התאריך המאוחר ביותר לראשיתו של הריטואל. בטבלה נוחה לשימוש מציג המחבר את הפסוקים הכתובים בכל אחת מיריעות התפילין מקומראן. הואיל וההבחנה בין יריעות תפילין לבין יריעות מזוזה איננה תמיד נהירה, בחר כהן להציג בטבלה נפרדת גם את הפסוקים הכתובים ביריעות שזוהו כמזוזות בפרסומים הרשמיים. טבלה שלישית מציגה שישה פרגמנטים מקומראן המכילים טקסטים הדומים לתפילין מבחינת תוכנם.

מכאן ניגש המחבר לניתוח הטקסטים עצמם. הוא מצביע על האופי ההטרוגני למדי של הממצא: מגוון רחב של פסוקים שנבחרו, גישות שונות לחלוקתן של הפרשיות, סדר שונה של פרשיות בין יריעה ליריעה, שימוש בלתי עקבי ברווחים בין מילים ובין פרשיות, הרמוניזציה של הפסוקים הקיימת במקצת היריעות אך ללא שום שיטתיות על פני הקורפוס, הוספות והשמטות של מילים ואף של פסוקים שלמים בכמה מן היריעות, ועוד. מתוך כך הוא מגיע למסקנה, שהממצא מקומראן אינו מצביע על 'פרוטו־הלכה' שעמדה לנגד עיניהם של כותבי התפילין בשלהי תקופת הבית השני; אדרבה, חוסר האחידות מלמד על כך שהריטואל טרם התגבש. אף שכל שרידי התפילין מימי הבית השני נתגלו במערות שמסביב לקומראן, כהן סבור שיש לראות בהם ממצאים מייצגים של התפילין שרווחו בקרב כלל האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל בתקופת הבית השני, הואיל ולדעתו לא ניתן להבחין במאפיינים כיתתיים מיוחדים בממצאים הללו.

מן העיון בממצא הארכאולוגי והאפיגרפי עובר המחבר לסקירה קצרה של המקומות בתרגום השבעים, באיגרת אריסטיאס ובכתבי פילון המתנייחים לדברים ו, ח/א, יח. הוא מתקשה לדייק מלשונם אם פירשו את הפסוקים כציווי להניח תפילין או שמא אין בהם יותר מאשר פרפרוזות של הפסוקים בלבד. (האזכורים של תפילין בקדמוניות [ד, 213] ובמתי [כג, ה] נדונים רק בפרק הבא, העוסק בתקופה שלאחר חורבן הבית.)

אחרי ניתוח העדויות הארכאולוגיות, האפיגרפיות והספרותיות על הפרקטיקה של התפילין בשלהי

ימי הבית השני מציע כהן היפותזה מהפכנית להתהוותו של ריטואל התפילין. לדבריו, החשיפה לשימוש הרווח בקמעות אפוטרופאיים בעולם היווני בתקופה החשמונאית הביאה לפרשנות מחודשת של דברים יא, יח-כא. ההבטחה לאריכות ימים בפסוק כא התפרשה כמותנית בקיום הכתוב בפסוק יח, לקשור 'את דְּבָרֵי אֱלֹהֵי עַל הַיָּד וּבֵין הָעֵינָיִים. כהן מכנה את התהליך המוצע 'המצאה של מסורת'² מסורת חדשה אשר הומצאה בהתאם לצרכים חדשים אך מיוחסת למקורות עתיקים. לאור זאת מסביר כהן תופעות מעניינות שמצא במקצת שרידי התפילין מקומראן: (א) ביריעות אחדות נשמטו פסוקים המזכירים הקפדה על שמירת כל מצוות התורה כתנאי לאריכות ימים (דברים ה, כט-ו, ב; יא, ח-ט), ולדברי המחבר מדובר בהשמטה מכוונת, כדי לטשטש את התניית ההבטחה לחיים ארוכים בקיומן המדוקדק של כל המצוות; (ב) באופן דומה, כהן מסביר את העובדה שביריעה אחת נכתבו הפסוקים מדברים ה, כט (החל במילה 'לא') ועד לדברים ו, ב (וכלה במילה 'אשר') במהופך מן הכתב של שאר הפסוקים באותה יריעה, כניסיון לבטל את כוחם של פסוקים אלה, שמודגשת בהם הדרישה לשמור את כל המצוות בהקפדה מלאה כתנאי להבטחת אריכות הימים; (ג) יריעה אחת מכילה פסוקים מפרשת 'האזינו' (דברים לב, א-ג), שאין בהם כל רמז להנחת תפילין ביד ובראש, אך על פסוקים אלה נכתב בהמשך, בפסוק מז: '...כי הוא חייכם ובדבר הזה תאריכו ימים על האדמה...'. לטענת כהן, הפסוקים בשמות יג, ט, טז, הוכנסו לתפילין בשל דמיונם לפסוקים בדברים ו, ח; יא, יח (אף שאין בהם הבטחה לאריכות ימים). הוא מצביע על תופעה המוכרת בעולם העתיק, לכלול את המקורות המיתיים של ריטואלים כחלק מן הפרקטיקה של הריטואל עצמו, ומציע שמניע דומה עמד מאחורי הכנסתם של ארבעת הפסוקים הללו לתוך התפילין. לפי הצעתו, הנוהג להניח תפילין בשלהי ימי הבית השני לא היה ריטואל 'הלכתי', במובן של מילוי אחר מצוות התורה, אלא מנהג, והוא היה שייך יותר לעולם של הדת העממית.

הפרק הרביעי עוסק בתקופה התנאית. הוא פותח בסקירה של שרידי התפילין שנתגלו במערות בר כוכבא שבמדבר יהודה (שש יריעות וקופסת עור אחת). היריעות ממערות בר כוכבא מכילות רק את הטקסטים הנוכחים במקורות ההלכה התנאית, בניגוד למרבית יריעות התפילין מקומראן. מן הספרות התנאית מביא כהן ראיות לכך שהנוהג להניח תפילין היה נפוץ ביותר בקרב היהודים בתקופה זו ולא היה מצומצם לחוג החכמים ותלמידיהם בלבד (בניגוד למסקנותיהם של חוקרים אחרים). לדבריו, נשים לא נהגו להניח תפילין, אך ייתכן שלנשים היה נוהג מקביל, לענוד קמעות מסוג אחר. כהן מביא רמזות מן המקורות התנאיים לכך שגם ילדים נהגו להניח תפילין בתקופה הנדונה. בהיעדר ראיות של ממש, הוא נשאר בספק אם יהודי הגולה נהגו להניח תפילין.

בהמשך הפרק סוקר כהן מגוון נושאים הלכתיים על הפרקטיקה של התפילין שנדונו בספרות התנאית: הטקסטים שיש לכלול בתפילין ואופן חלוקתם בין היריעות, מקום הנחת התפילין על הגוף, זמן הנחת תפילין (כהן מסיק שהיה נוהג להיות מעוטרים בתפילין במשך כל שעות היום), הנחת

2 הביטוי שאוב מן הכותרת של הספר: Eric Hobsbawm and Terence Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983. כפי שציין המחבר, הראשון שיישם את הגישה המשורטטת באוסף המאמרים שבספר הנוכח על ריטואלים יהודיים מן התקופה החשמונאית, היה אלברט באומגרטן: Albert I. Baumgarten, 'Invented Traditions of the Maccabean Era', *Geschichte-Tradition-Reflexion: Festschrift für Martin Hengel zum 70. Geburtstag*: 1: *Judentum*, ed. P. Schäfer, Tübingen 1996, pp. 197-210

תפילין בשבת (בעניין זה מציע המחבר שחלה התפתחות הלכתית מסוימת במהלך התקופה התנאית), קדושת תפילין והכבוד הראוי להן, כתיבת תפילין וכותבי תפילין, טומאה וטהרה של תפילין, ועוד. כהן מעיר, כי קשה ללמוד מן המקורות על שינויים בעלי משמעות שחלו בפרקטיקה של הנחת התפילין בין שלהי ימי הבית השני לבין התקופה התנאית או במהלכה של התקופה התנאית עצמה. הפרק האחרון מנסה לדלות מן המקורות התנאיים מידע על המשמעות של תפילין בעיניהם של יהודים בתקופה התנאית. במקורות התנאיים מצוי לעתים השימוש במילה 'תפילה' כצורת היחיד של 'תפילין', ולטענת כהן מקור המילה נובע מן התפקיד שהחפץ נועד למלא: הבעת תפילה באמצעות מילים כתובות. אמנם במקורות התנאיים מוצג הריטואל כחובה ונחשב לאחת ממצוות התורה, אך לטענתו, ניתן למצוא במקורות מספר רמזים לכך שתפילין עדיין נתפסו כבעלות סגולות אפוטרופאיות. סגולות אלה היו נחוצות במיוחד במצבים שבהם המזוזה, שנתפסה אף היא כאמצעי אפוטרופאי, לא יכלה לספק הגנה. לדעת כהן, יש בכך כדי להציע הסבר היסטורי למקורן של מספר הלכות, באופן שונה מדרכם של מדרשי ההלכה: (א) אין מניחים תפילין בלילה מפני שבליילה נמצאים לרוב בתוך הבית, המוגן ממילא על ידי המזוזה; (ב) נשים אינן מניחות תפילין מפני שבחברה מסורתית מקובל שמקומן של הנשים בבית; (ג) אין מניחים תפילין בשבת הואיל ותפילין נועדו לספק הגנה בעיקר מחוץ לבית, ובשבת ישנה בעיה הלכתית של טלטול הפצים מרשות לרשות. ובדומה לכך, כהן מסביר שמניחים תפילין בזרוע השמאלית מפני שהצד השמאלי של הגוף נתפס כחלש וזקוק להגנה מיוחדת. כהן מודה שהמקורות התנאיים אינם מתייחסים באופן גלוי לתפקיד המגי של התפילין (כפי שניתן למצוא בספרות זו, באופן כללי, התנגדות תאולוגית מוצהרת לכל ייחוס של סגולות מגיות למצוות התורה), אך לטענתו יש לראות בשתיקה זו השתקה מכוונת של תפיסות שרווחו בפועל בקרב הציבור היהודי הרחב. עד סוף התקופה התנאית, לדבריו, יוחס הכוח המגי של התפילין לשמות הקדושים הכתובים בהן – מאפיין בולט של המגיה היהודית בתקופות מאוחרות יותר.

הספר מוגש בשפה קולחת ובסגנון בהיר ומושר. ניכר שהספר שלפנינו הוא פרי מחקר מקיף ומעמיק ביותר. מבחינה מתודולוגית, המחבר נמנע מניסיונות להרמוניזציה בין הממצאים האפיגרפיים ממדבר יהודה לבין מקורות חז"ל, וכן הוא נזהר מן הגישה הרווחת במחקר, לפרש ממצאים ארכאולוגיים מימי הבית השני לאור ספרות חז"ל המאוחרת. כהן בוחן את ממצאי התפילין ממדבר יהודה כאילו מקורות חז"ל אינם רלוונטיים להבנתם, ובכך מצליח לדווקא את הממצאים האפיגרפיים כשלעצמם ומגיע לתובנות חדשות ואף מהפכניות.

דומה שעיקר החידוש של הספר הוא הרחבת אופק המחקר על ידי בדיקת הריטואל של התפילין על רקע עולם התרבות היווני-הרומי בן זמנו, כיוון שטרם נחקר באופן רציני במחקרים קודמים על התפילין בעולם העתיק. בספר משוקעים, אגב הדיון, גם חידושים חשובים, כגון ההצעה לזהות כיריעות תפילין מספר פרגמנטים מקומראן שבעבר זוהו כמזוזות או סתם כמובאות מטקסטים מקראיים. הצגת הנתונים האפיגרפיים ממדבר יהודה במקום אחד בצורה בהירה יש בה בוודאי תרומה חשובה לחוקרים ולמתעניינים. אף יש לברך על האופן שבו ניתח כהן את המקורות כדי לשחזר את הפרקטיקה של התפילין בחיי היום-יום בתקופה התנאית.

על אף כל האמור, אודה שלא השתכנעתי מן ההיפותזה העיקרית של הספר, שהריטואל של התפילין היה 'מסורת שהומצאה' בתקופה ההלניסטית, בהשפעת קמעות יוניים, כדי למלא תפקיד אפוטרופאי. באשר לשאלה הכרונולוגית, נראה שאין בידינו מספיק נתונים כדי למקם את ראשיתו

של הריטואל בתקופה ההלניסטית, כטענת המחבר. כהן עצמו מייחד דיון נרחב לניתוח המקורות הספרותיים מתקופת הבית השני, ובסופו מגיע למסקנה (הנכונה בעיני) שהמקורות הללו אינם מספקים מידע חד-משמעי. הפרפרזה המטפורית במשלי ו, כ-כב לפסוקים בדברים (ו, ו-ח; יא, יח-יט) איננה מעידה על האופן שבו נתפרשו הפסוקים בספר דברים, שכן ייתכן שמחבר המקור במשלי בחר לעשות שימוש מטפורי בפסוקים אשר הובנו בדורו במשמעות מילולית. אמנם, שרידי תפילין מקומראן קובעים את התאריך המאוחר ביותר לראשיתו של הנהג במאה השנייה לפני סה"ג, אך אין סיבה מספקת לחשוב שהריטואל לא היה קיים כבר שנים רבות קודם לכן.

הצעתו של כהן, שתפילין נועדו לשמש תפקיד אפוטרופאי להבטחת אריכות ימים, מסתמכת בעיקר על ניתוח מבריק ומקורי של הטקסטים המקראיים המצויים בשרידי התפילין מקומראן. ואולם, כל הטקסטים הללו נתגלו במערות קומראן, ועובדה זו כשלעצמה מעוררת חשד כבד שמא הממצא מייצג רק את כת קומראן, הידועה כחריגה מבחינת השקפת עולמה הדתית ושיטת ההלכה שלה, ולא את כלל האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל בשלהי ימי הבית השני. כהן הרגיש כמוכן בכעיה זו, ולכן היה חשוב לו להראות שלא ניתן לזהות מאפיינים כיתתיים מיוחדים בתפילין מקומראן. גם אם טענה זו נכונה, עדיין מוטלת ההוכחה על מי שמבקש לטעון שקורפוס התפילין מקומראן מייצג נורמות רווחות בפרקטיקה של הריטואל בקרב כלל יהודי התקופה.

גם העובדה שתפילין מכונות *φουλακτήρια* במתי כג, ה ובכתבי אבות הכנסייה אין בה הוכחה חותכת לטענה שהתפילין היו גרסה יהודית של קמע אפוטרופאי יווני. סביר להניח שהמונח היווני נבחר כדי לתאר את המראה החיצוני של התפילין הדומה לקמעות, ולא כדי להסביר את התפקיד שהתפילין נועדו למלא. קשה למצוא מילה מתאימה אחרת ביוונית (כמו גם בשאר שפות זרות) המסוגלת לבטא 'תפילין' למי שאינו מכיר את הריטואל מקרוב. כל מי שהניח תפילין במהלך טיסה בחו"ל, ונדרש לשכנע את הדיילת או את הנוסע שלצדו שהקופסאות השחורות שהצימד לגופו באמצעות רצועות אין בהן איום ממשי ומידי על שלום המטוס ונוסעיו, מכיר היטב את הבעיה. גם האטימולוגיה שמציע כהן למילה העברית 'תפילין' איננה מוכרחת.

ככלל, הראיות שמביא המחבר כדי לתמוך בהיפותזה העיקרית שלו הן נסיבתיות למדי. כהן מצליח להראות כיצד ניתן להסביר היטב מספר נתונים ותופעות לאור הצעתו שתפילין נתפסו כאמצעי אפוטרופאי, אך אין די בכך כדי להוכיח את ההיפותזה הכללית. המחבר חיפש רמזים לאופיין המגי של התפילין בכל מקום אפשרי, ולעתים קרובות המאמץ נראה מאולץ. ואולם, גם אם נניח שבעת העתיקה היו יהודים אשר ייחסו סגולות מגיות לתפילין (וקרוב לוודאי שהיו כאלה), עדיין נהיה רחוקים מאוד מלהגיע לידי מסקנה שזו הייתה התפיסה הרווחת בתקופות הנדונות בספר. על אחת כמה וכמה שאין בכך כדי ללמד על המניעים שהביאו לראשית התהוותו של הריטואל.

לסיכום, הספר שלפנינו מציג מחקר מעמיק ומקיף על מקורן ומשמעותן של התפילין בעת העתיקה, והוא מוסיף נדבך חשוב מאוד לחקר תולדות ההלכה, המגיה היהודית הקדומה וההיסטוריה של הרעיונות בשלהי ימי הבית השני ובתקופת המשנה. אף שלא השתכנעתי מכל טענותיו, אין לי ספק שהספר יהפוך אבן דרך בולטת בתולדות המחקר על התפילין בעת העתיקה, וכל חוקר רציני המבקש לעסוק בתחום מרתק ואפוף מסתורין זה יידרש לו.

יונתן אדלר